

УДК 35:332.2

Г. П. ПАСЕМКО

ВПЛИВ ЧЛЕНСТВА В СОТ НА ЗМІСТ І ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Виявлено регулятивні можливості впливу держави для підтримки і розвитку тих форм господарювання, що здатні забезпечити продовольчу безпеку держави і створити можливості для максимальних економічних здобутків від аграрного сектора економіки як для держави, так і для окремих підприємців в умовах членства України в СОТ.

In the conditions of membership of Ukraine in WTO found out regulativni possibilities of influence of the state for support and development of those forms menages which are able to provide food safety of the state and create possibilities for maximal economic achievements from agrarian the sector of economy as for the state so for separate businessmen.

Ключові слова: *продовольча безпека держави, державне регулювання, аграрні відносини.*

Вступ України до СОТ [1] і закріплення її прав та обов'язків стосовно окремих членів СОТ радикально змінює характер вимог до України в міжнародному розподілі праці. Реалізація цих вимог передбачає не тільки нові правила участі в міжнародній торгівлі, але й виникнення нових економічних вимог до суб'єктів господарювання і підвищення ролі державного регулювання щодо них з метою сприяння реалізації цих вимог. У зв'язку з тим, що Україна перебуває в СОТ лише близько двох років, ці аспекти підходу до регулятивної ролі держави не набули того дослідницького рівня, якого вимагають нові умови участі аграрного сектора України в міжнародному розподілі праці.

Публікації стосовно впливу членства в СОТ на стан аграрного сектора України умовно можна поділити на три групи. Перша – це самі документи, які регулюють функціонування СОТ, права і обов'язки її членів стосовно цієї організації, а також відносно конкретних членів СОТ. Основоположне значення серед них стосовно діяльності аграрного сектора мають Маракеська угода про заснування СОТ [9] та Угода СОТ про сільське господарство [8].

Не лише концептуальне, а й ключове практичне значення відносно регулятивної діяльності держави у сфері економічних відносин аграрного сектора має звіт Робочої групи з питань вступу України до СОТ [10]. Це обумовлено тим, що представники України відповідали на конкретні питання стосовно економічної політики держави в цілому і в сільському господарстві особливо, а також тих зобов'язань, які бере на себе держава відносно характеру підтримки сільського господарства, змін умов імпорту та експорту сільськогосподарської продукції й інноваційної політики в сільському господарстві, тобто питань, глибинні передумови вирішення яких

пов'язані з якісними змінами у характері господарювання в сільському господарстві.

Друга група джерел – це аналітичні передбачення, які здійснені щодо вступу України до СОТ і його впливу на аграрний сектор економіки. Особливістю цих публікацій є оцінка вступу до СОТ під кутом зору конкретних проблем – цінової конкурентоспроможності (А. Баяр, І. Кобут, Є. Шкарбан, В. Жигадло, О. Шевцов), позицій національних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках (В. Клочко, Ю. Мельник, В. Мерчанський, П. Саблук). Цінність цих досліджень полягає в наданні певних матеріалів і міркувань, на підставі яких можна вирішувати проблему подальшого розвитку в цілому державного регулювання аграрних відносин, особливо стосовно ролі та ефективності різних форм власності.

Третя група джерел виходить із аналізу ролі держави в регулюванні аграрних відносин в умовах реального членства в СОТ. Ключове місце в цих дослідженнях поки що займають узагальнення досвіду інших країн (І. Кобута, Р. Саблук, О. Щекевич). Розгляд питань державного регулювання економічних відносин в аграрному секторі України уже після вступу до СОТ має дещо неусталений характер і здійснюється лише на рівні дискусій, “круглих столів” тощо [7].

Стан розробки питань державного регулювання аграрних відносин в умовах членства в СОТ обумовлює необхідність нового підходу до розвитку форм господарювання в Україні, наукового опанування нових економічних обставин, що виникли у зв'язку зі вступом в СОТ, з метою підтримки державою такого розвитку аграрних відносин, за яких господарська і підприємницька ініціативи аграрних товаровиробників забезпечує їх конкурентоспроможність, не нижчу від конкурентоспроможності аграріїв провідних країн.

Мета статті полягає у виявленні в умовах членства України в СОТ такі регулятивні можливості впливу держави на стан аграрних відносин, які забезпечили б, зважаючи на стан розвитку аграрного сектора та історичний досвід народу України, підтримку і розвиток тих форм господарювання, що здатні використати свої потенційні можливості для утвердження на світовому ринку і участі в глобальному розподілі праці з метою, по-перше, забезпечення продовольчої безпеки держави і, по-друге, створення можливостей максимальних економічних здобутків від аграрного сектора економіки як для держави так і для окремих підприємців.

Зважаючи на кризові аспекти стану економіки, головне питання при вступі України до СОТ лежить у такій площині: чи доцільно платити ту ціну прийняття в СОТ, яка автоматично впливає зі вступних зобов'язань? Відповідь полягає в оцінці співвідношення витрат, що пов'язані з членством в СОТ, і переваг, які виникають для України після вступу в СОТ. І критики, і прибічники вступу до СОТ сходяться на тому, що членство в СОТ дає Україні значні стратегічні переваги: полегшується ринковий доступ до головних експортних ринків і посилюється безпека цього доступу; зростає роль національних політик, економічних і державних інститутів та їх можливостей у міжнародній торгівлі товарами та послугами; виникає доступ до механізмів розв'язання суперечок у торговельних, а значить, і у стратегічних економічних питаннях; створюється доступ до тих переговорів, що встановлюють правила, за якими здійснюється більша частина світової торгівлі [6, с. 4].

Суб'єктами економічної реалізації цих переваг є суб'єкти виробничо-

господарської діяльності. У той же час ця реалізація неможлива без підтримки і взаємодії з державою. При цьому слід особливо зазначити, що держава в умовах абсолютної переваги приватного виробництва в аграрному секторі може здійснювати свою регулятивну роль головним чином через регулювання аграрних відносин, тобто шляхом впливу на економічні інтереси суб'єктів різних форм господарювання.

Візьмемо, наприклад, проблеми в Україні ринку м'яса [4, с. 101–102]. Дуже багато говориться про те, що внутрішні ціни, наприклад, на свинину, продукти птахівництва значно вищі, ніж ціни зовнішні, причому такий стан пояснюється більш високими витратами вітчизняних виробників. Але при цьому недостатньо враховується той факт, що виробництво м'яса здійснюється, в основному, з господарствами населення, а з цього випливає висновок, що вирішення проблеми м'яса пов'язане із впливом держави на розвиток економічно більш ефективних форм господарювання, тобто з регулюванням аграрних відносин. Необхідно перетворити маргінальну конкурентоздатність існуючих господарств на здатність вищого рівня шляхом, наприклад, кооперування цих господарств, а особливо розвитку їх технічної бази за допомогою держави. Тобто необхідні законодавчі встановлені програми, які схожі на фермерські білли в США.

Зважаючи на кризовий стан тваринництва в Україні, виправданою є особлива увага щодо підтримки цієї галузі, але, на наш погляд, ніяким чином не можна послаблювати заходи щодо підтримки виробництва зерна. Це обумовлено декількома обставинами [6]. По-перше, в умовах глобальної продовольчої кризи загострюються всі аспекти забезпечення регіонів світу зерновими. За таких умов виробництво зерна та його експортні можливості можуть виявитися надзвичайно вигідними у стратегічній перспективі. По-друге, продукція зернового господарства займає ключове місце в задоволенні потреб найменш забезпечених прошарків населення, тобто це питання займає ключове місце в забезпеченні соціальної злагоди і стабільності в суспільстві. По-третє, виробництво зерна, оскільки воно пов'язано з відносно інерційними сівозмінами, надзвичайно болісно реагує на будь-які зміни в ньому і потребує значного часу при виправленні помилок, а тому підтримка і розвиток цієї галузі мають бути виваженими і забезпечені значним потенціалом економічної міцності.

Під впливом правил СОТ, а інколи й егоїстичних інтересів окремих її членів, нові для України проблеми виникають і в інших галузях. З точки зору стабілізації виробничої структури аграрного сектора України і долі зайнятих тут виробників надзвичайно показовою є та велика увага, яку було приділено питанням імпорту тростинного цукру-сирцю. При ознайомленні зі звітом робочої групи з питань вступу України до СОТ не можна позбутися враження, що від України вимагається прийняття такого правового механізму щодо формування тарифних квот, який, формуючи нібито однакові умови для імпортерів і вітчизняних виробників, насправді створює такі цінові умови імпорту тростинного цукру-сирцю, що фактично руйнують вітчизняне цукрове виробництво, оскільки на ринку цукру покупців перш за все цікавить ціна [10, с. 60].

Зі вступом до СОТ виникли і відтворювальні загрози. Обмеження за вимогою СОТ державних субсидій і дотацій аграрному сектору в розмірі до 5 % можуть

обумовити в умовах України скорочення відтворення сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим особливо гострою проблемою постає питання адресів і характеру підтримки. З цієї точки зору ключове концептуальне і практичне значення, особливо для державного регулювання аграрних відносин, має угода СОТ про сільське господарство. Перш за все слід підкреслити специфіку термінів, які використовуються в цій угоді. До основних таких понять відносяться [8, с. 1–3]:

- сукупний вимір підтримки (СВП) – це підтримка, що надається на користь виробників базового сільськогосподарського товару, на користь виробників сільськогосподарської продукції взагалі;

- базовий сільськогосподарський товар – товар, який максимально наближений до стадії першого продажу;

- бюджетні витрати – тобто доходи, від яких держава відмовилася на користь сільгоспвиробника і не включає їх до бюджету;

- еквівалентний вимір підтримки, річний вираз підтримки в грошовому виразі на користь виробників базового сільськогосподарського товару за умов, коли не можна практично застосувати поняття СВП;

- експортні субсидії, тобто субсидії, надання яких залежить від показників експорту, вони стосуються виробників сільськогосподарського товару будь-якого типу виробництва, діяльність яких залежить від експорту, а також реалізації некомерційних запасів сільськогосподарської продукції, експорту товару, який фінансується урядом, і субсидій на скорочення витрат при експорті сільськогосподарської продукції;

- поступки щодо доступу до ринку, або зобов'язання відносно доступу до ринку, які беруть на себе члени СОТ, що підписали угоду про сільське господарство;

- загальний сукупний вимір підтримки, який є загальним СВП, що включає суму всіх видів внутрішньої підтримки, наданої на користь усіх виробників сільськогосподарської продукції; він розраховується як сума всіх сукупних вимірів підтримки базових сільськогосподарських товарів, не пов'язаних з конкретним товаром та всіх еквівалентних вимірів підтримки сільськогосподарських товарів.

Сукупність усіх цих понять не лише окреслює матрицю регулятивних впливів держави, за умов членства в СОТ, на розвиток як сільського господарства в цілому, так і окремих його галузей, але й матрицю, що певною мірою визначає участь конкретних виробників у світовому і національному розподілі праці в аграрному секторі, тобто у становленні певного типу аграрних відносин. Це впливає із того, що розподіл праці є кінцевою матеріальною і економічною формою не просто прояву, а й реального існування аграрних відносин.

Вихідні положення щодо реального механізму державної економічної підтримки окремих форм господарювання і сільського господарства сформульовано в ст. 3, 4, 7, 9 зазначеної Угоди. Ст. 3 визначає характер і формулює принципи застосування поступок та зобов'язань. Для членів СОТ вони стосуються внутрішньої підтримки та експортних субсидій, тобто того, від чого залежить реальне співвідношення економічних сил і можливостей сільгоспвиробників і що визначає реальні можливості їх доступу на зовнішні ринки. Ст. 4 обумовлено, що поступки відносно доступу до ринку стосуються лише зв'язування та зменшення тарифів і не можуть бути перетворені на звичайні

мита та заходи, з ними пов'язані (імпортні збори, мінімальні імпортні ціни, вибіркове ліцензування імпорту). Загальні правила внутрішньої підтримки, які визначені у ст. 7, проголошують, що у випадку, коли конкретна підтримка не включена в зобов'язання щодо загального СВП, ця підтримка не повинна надаватися. Будь-які заходи з внутрішньої підтримки кожного члена СОТ повинні відповідати загальним критеріям СОТ. Ці правила можуть стати дуже болісними, коли об'єктом своєї підтримки держава визначить ще не усталену, нову, але перспективну форму господарювання. Ст. 9 фактично є переліком умов, за яких СОТ не припускає надання експортних субсидій на сільськогосподарські товари. На даний момент ці умови є не тільки реально не вигідними для України економічно, хоча реалізація їх у майбутньому може стати бажаною і вигідною для національної економіки, але й стримуючими щодо регулювання аграрних відносин.

Сільське господарство України на відміну від багатьох галузей вітчизняної промисловості, зацікавлене у високих імпортних тарифах, оскільки Україна є великим експортером сільськогосподарської продукції, але виграти від такого статусу після вступу до СОТ вона може лише за умови вирішення проблем сукупної внутрішньої підтримки вітчизняних сільськогосподарських виробників.

Реальний розвиток подій після вступу України до СОТ почав розвивати деякі ілюзії, що існували стосовно аграрного сектора при обговоренні доцільності такого вступу. Перш за все виявилось, що продукція України не стала більш конкурентоспроможною, особливо за рахунок якості товарів. Пояснюється це тим, що попит визначається не лише якістю, але й цінами, що для масових споживачів має вирішальне значення. Крім того, основна частина продукції України виробляється в таких типах господарств, які не здатні забезпечити санітарні й інші вимоги, що сформувалися в країнах – членах СОТ. Друга ілюзія існувала стосовно полегшеного доступу до світових ринків товарів, капіталів, а також до механізму реалізації міжнародно визнаних прав щодо захисту національних економічних інтересів. Ці сподівання поки що значною мірою не виправдали себе. Справа не лише у світовій економічній кризі, а в тому, що відповідно до господарського стану виробничого потенціалу аграрного сектора України для нього зростають, в умовах відкритої ринкової економіки, комерційні ризики, і в першу чергу для малих і середніх господарств. Економічною передумовою вирішення цієї проблеми є піклування держави про зміни економічного статусу зазначених господарств у системі всіх форм прояву аграрно-економічних відносин – виробничих, кредитних, податкових і, особливо, соціальних, які пов'язані, в першу чергу, з відтворенням на оптимальному рівні їх робочої сили.

Члени робочої групи піднімали питання щодо положень ст. 8 Закону України про державну підтримку сільського господарства, яка передбачає можливість застосування мінімальних імпортних цін і запровадження імпортних квот. Вони попросили підтвердити, що Україна має намір скасувати дію цих положень при вступі до СОТ. Пояснення представника України зводилося до того, що ця стаття має на увазі припинення спекулятивного або заздалегідь узгодженого такого встановлення цін продавцями на організованому аграрному ринку, яке не може бути виправлено за стандартними процедурами державних інтервенцій продуктів аграрного сектора [10, с. 20]. Мета такого підходу полягає не в нав'язуванні певної

політики держави на ринку, а в наданні підтримки національним виробникам сільськогосподарської продукції з метою забезпечення мінімального обсягу реалізації виробленої ними продукції. Але мета повинна досягатися все ж іншими економічними засобами, у зв'язку з чим ст. 8 зазначеного Закону 30 листопада 2006 р. була законодавчо змінена.

Членство в СОТ, як одностайно підкреслюють дослідники цього членства, стосовно аграрного сектора України, породжує суперечність між лібералізацією економічної діяльності як головним принципом діяльності СОТ, і необхідністю державної підтримки аграрного сектора регулятивної за своїм характером [2, с. 15]. Ця суперечність з позицій ролі держави як керівної ланки в системі аграрних відносин, є глибинним джерелом усіх інших суперечностей. Її вирішення або, принаймні, мінімізація має, з позицій державного регулювання, декілька системно об'єднаних напрямів.

Досвід країн – членів СОТ свідчить, що економічним інтеграційним виразом змін у цій системі виступає регулювання державою і узгодження заходів щодо “жовтої” і “зеленої” скриньок. В Україні, на жаль, переважають поки що часткова компенсація вартості складної сільськогосподарської техніки, фінансова підтримка господарств через механізм здешевлення кредиту, часткова компенсація страхових премій, фінансова підтримка заставних операцій, тобто заходи, які консервують існуючий стан господарств і, в кращому випадку, спрямовані на екстенсивну форму їх розвитку. Що стосується державного регулювання аграрного сектора розвинених країн – членів СОТ, то воно базується на тому, що абсолютно перевагу повинні мати заходи “зеленої” скрині, які спрямовані на якісне оновлення виробничої бази та її інтенсифікацію без обов'язкового зростання кількості продукції, а також на зміни у способі задоволення життєвих потреб працівників в аграрній сфері. Це, наприклад, розвиток аграрної освіти, докорінне поліпшення земель, оновлення насінневого і племінного фонду, розвиток маркетингу сільгосппродукції та управління її якістю, заходи з боротьби зі шкідниками та хворобами рослин [3, с. 23]. Значення цих заходів полягає в тому, що, не ініціюючи зростання фізичної кількості продукції, тобто не порушуючи рівноваги між попитом і пропозицією, вони значною мірою зменшують витрати виробництва і збільшують привабливість усіх форм діяльності в аграрній сфері, а це веде і до зростання конкурентоспроможності, і до цінових переваг.

Уключення сільськогосподарських товаровиробників України у вирішення проблем, які виникли після вступу України до СОТ, значною мірою залежить від рівня інформованості суб'єктів аграрних відносин щодо умов і потенціальних переваг у рамках СОТ. Високим рівень висвітлення проблем після вступу України до СОТ назвали лише 3,9 %, а незадовільним – 40,4 % охоплених соціологічними опитуваннями сільськогосподарських виробників [5, с. 123]. Попри це лише 10,9 % ставляться до членства в СОТ негативно. Дуже показовим є те, що 96,5 % вважають вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника одним із найменш захищених, з низькою прибутковістю, і вважають за потрібне ширше і більш цілеспрямовано підтримувати його. Це є цілком природним, оскільки існуюча система підтримки сільськогосподарського товаровиробника не тільки не задовольняє його, вона є також невідповідною вимогам і правилам існуючої в

СОТ системи підтримки. Адже членство в СОТ не означає відмову від підтримки сільськогосподарського сектора. Установлюючи певні обмеження на заходи “жовтої” скриньки, СОТ пропонує цілий спектр видатків для заходів “зеленої” скриньки, які допомагатимуть сільськогосподарським товаровиробникам у розвитку технологій і виробництва. Після вступу України до СОТ це означає, що державне регулювання аграрних відносин повинне бути спрямованим на використання різноманітніших заходів із арсеналу “зеленої” скриньки. Така переорієнтація може зіткнутися з прихованою незгодою щодо неї, оскільки заходи “зеленої” скриньки пов’язані із втручанням у підвищення ефективності виробництва і відповідно вимагають більш напружених зусиль і постійно зростаючої управлінської кваліфікації. Таким чином, на існуючому етапі розвитку аграрної сфери невідкладним є питання створення можливостей застосування для українських товаровиробників заходів “зеленої” скриньки. На першому місці серед них стоїть збирання, обробка і розповсюдження ринкової інформації, а також удосконалення виробничої інфраструктури, на другому, стосовно актуальності, є підтримка наукових досліджень, підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, на третьому – забезпечення безпеки продуктів харчування і охорона навколишнього природного середовища. Більш інтенсивна цілеспрямована підтримка вітчизняного товаровиробника після вступу до СОТ необхідна для перелому настроїв невіри щодо можливостей реалізації переваг членства в СОТ. Щодо реалізації переваг членства в СОТ ствердно відповіли лише 20,8 % учасників зазначеного соціологічних опитувань. Більшість респондентів висловлювало сумніви. При цьому слід застерегти від перебільшення значення роз’яснювальної, інформаційної та консультативної роботи. Можливості членства в СОТ будь-який сільськогосподарській товаровиробник оцінює на підставі підтримки реальних господарських заходів. Це тим більше важливо, що 79,9 % опитаних вважають, що вони змогли б скористатися доступом на світові ринки, які відкрилися зі вступом до СОТ. Більше того, 90 % з них вважають, що світова кон’юнктура, за відповідної підтримки, може вплинути на їх діяльність позитивно.

Проблема вступу до СОТ має більш широкі вимоги стосовно підтримки, ніж безпосередньо виробнича підтримка. Адже в Україні 68,3 % населення проживає в сільській місцевості, а значить, стан аграрного виробництва соціально і демографічно має значні виходи на їх спосіб життя, тому членство в СОТ диктує необхідність розширення підтримки сільськогосподарських місцевостей, а особливо реальних і ефективних заходів щодо розвитку місцевих громад і місцевого самоуправління. За свідченням світового досвіду, найбільш конкурентоспроможними країнами виявилися ті, які на перше місце поставили саме ці заходи. У системі таких заходів для України особливо актуальними є вдосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд, підготовка і підвищення кваліфікації кадрів, консультаційне і менеджерське обслуговування, охорона навколишнього природного середовища, контроль безпеки продуктів харчування, удосконалення землекористування). Зважаючи на досвід Польщі й інших країн, така підтримка повинна мати форми, які б розширювали реальну діяльність в обраній сфері

підтримки, а не управлінській апарат з певною особистісною його віддаленістю від запитів розвитку інфраструктури.

Отже, для України найбільш гострими і доступними в умовах вимог СОТ є декілька напрямів щодо заходів “зеленої” скриньки [2, с. 23].

1. Технологічний напрямок: докорінне поліпшення земель та охорона навколишнього природного середовища, технічне переозброєння виробництва, розвиток садівництва, виноградарства, ягідництва, хмелярства.

2. Селекція і біологічний захист: оновлення насінневого фонду, оновлення племінного фонду, заходи щодо боротьби зі шкідниками та хворобами рослин, запобігання інфекційних хвороб тварин.

3. Розвиток аграрної освіти та дорадництва.

4. Розвиток маркетингу і фінансово-економічного управління галуззю: фінансова підтримка системи ризик-менеджменту в сільському господарстві, інтервенційні операції та закупівля сільськогосподарської продукції до резервного фонду, управління якістю сільськогосподарської продукції, розвиток системи маркетингу сільськогосподарської продукції.

Розповсюджені на даний час такі форми підтримки як часткова компенсація вартості нової сільськогосподарської техніки, фінансова підтримка через механізм здешевлення кредитів, часткова компенсація страхових премій, фінансова підтримка заставних та інтервенційних операцій, податкові пільги відносяться до заходів “жовтої” скриньки і перспектив розвитку, не тільки з точки зору їх реальної ефективності, але і з позицій вимог СОТ, не мають. Заміна заходів “жовтої” скриньки на заходи “зеленої” – це не просто організаційно-економічна операція, але й передумова серйозних змін у системі аграрних відносин, оскільки така заміна радикально впливає на взаємовідносини головних суб’єктів аграрних відносин і тим самим сприяє формуванню такої системи аграрних відносин в Україні, яка відповідає глобалізованим вимогам до аграрного сектора виробництва. Забезпечення таких змін є першочерговим завданням у системі заходів подальшого розвитку державного регулювання аграрних відносин в умовах СОТ.

Об’єктивний стан аграрних відносин в Україні і оцінка його відповідності вимогам СОТ з тим, щоб за допомогою державного регулювання домогтися такого стану цих відносин, який дозволив би використати переваги членства в СОТ, дозволяє зробити такі висновки: по-перше, головна суперечність державного регулювання аграрних відносин і того стану аграрного сектора, якому це регулювання повинне відповідати, полягає в тому, що державне регулювання не спрямоване на реалізацію вимог зеленої скриньки; по-друге, удосконалення державного регулювання аграрних відносин повинне мати системний характер, ключовою ланкою в цій системі є підтримка таких форм і спрямованостей господарювання, які дозволяють вітчизняному виробнику конкурувати із зарубіжним не лише на світовому, але й на вітчизняному ринку; по-третє, критерії оцінки удосконалення державного регулювання аграрних відносин зі вступом України в СОТ переміщуються з організаційно-управлінських показників і критеріїв до показників економічних, центральне місце серед яких займають ті, що відбивають досягнення в продуктивності праці за допомогою заходів зеленої

скриньки. Під цим кутом зору слід розглядати вдосконалення такої ключової ланки регулятивного впливу держави на аграрні відносини, як власність, включаючи і власність на землю.

Література:

1. Закон України “Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі” від 10 квітня 2008 р. № 250-VI. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Амбросов В. Я. Забезпечення державної підтримки сільськогосподарського виробництва в умовах членства України у СОТ / В. Я. Амбросов, В. М. Онегіна // Економіка АПК. – 2009. – №2. – С. 15–24.
3. Баяр А. Наслідки вступу до СОТ для української економіки: оцінка цінової конкурентоспроможності / А. Баяр, І. Кобута. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки Програми розвитку ООН, 2007. – 35 с.
4. Бойко В. І. Ринок м'яса: проблеми формування ресурсного потенціалу / В. І. Бойко // Економіка АПК. – 2009. – № 11. – С. 97–102.
5. Волченко Н. В. Передбачувані наслідки членства у СОТ для сільськогосподарських товаровиробників України / Н. В. Волченко // Економіка АПК. – 2009. – № 6. – С. 122–128.
6. Саблук Р. П. Сучасні тенденції світової торгівлі зерном / Р. П. Саблук, О. В. Коваленко // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 84–88.
7. Торгова політика України: від вступу до СОТ до створення зони вільної торгівлі з ЄС – взаємодія влади та бізнесу: підсумки, проблеми і перспективи : “круглий стіл” 29 вересня 2009 р. (м. Київ) // Сайт Міністерства економіки України.
8. Угода про сільське господарство. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
9. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. – Режим доступу : <http://www.wto.org>
10. Report of the working party on the accession of Ukraine to the world trade organization. – Режим доступу : <http://docsonline.wto.org>

Надійшла до редколегії 26.03.2010 р.